

M. GRAUDIŅA

DAŽAS VĀRDU RADNIECĪBAS PROBLĒMAS (PĒC DIALEKTU ATLANTA MATERIĀLEM)

Latviešu valodas dialektu atlanta kartēs var vērot ļoti daudz interesanta dažādos aspektos. Viens no šiem aspektiem varētu būt vārdu atbilstes, to radniecība, kā tā atspoguļojas dažās leksikas kartēs. Jāatzīmē, ka mūsu leksikas kartēs dažkārt ir vārdi, kam ir diezgan ievērojams variantu skaits. Piemēram, kartē *pilādzim* vai *sērmūkslim* (рябина) ir 163 nosaukumu variantu, *pelašķiem* (тысячелистник) — 130, *vaivarājiem* (багульник) — 78, *ērķšķogām* (крыжовник) — 100. Augu nosaukumi vispār ir bagāti ar variantiem, jo tos nosauc gan pēc izskata un līdzīguma, gan īpašībām, gan lietošanas veida, gan augšanas vietas, tā ka rodas daudz atšķirīgu vārdu. Atšķirīgi vārdu varianti sastopami arī dzīvnieku, dažādu priekšmetu un īpašību nosaukumos, kā arī citos vārdos, taču tiem parasti nav tik daudz variantu. Visos šais nosaukumos ir vārdi, kas radniecīgi mūsu tuvāko un tālāko kaimiņu tautu valodām ar to rādīdami sakarus starp tām, tāpat arī vārdi, kas rāda radniecību dažādu Latvijas novadu starpā. Ir arī vārdi, kas izplatīti samērā lielā apvidū, bez saskatāmām radniecības saitēm ar citiem novadiem. Gadās arī vārdi, kuru atbilstes ir problemātiskas — tie varētu būt aizguvumi, varētu arī būt veci, mantoti vārdi.

Leksikas kartēs visas minētās atbilstes neizpaužas vienādi. Ir nosaukumi, kuru variantu izplatībā var vērot gandrīz visas minētās atbilstes, ir arī tādi vārdi, kam to maz. To rāda, piemēram, kartes par *sieviešu svārkiem*, *blakus* vai *līdzās*, *sveķiem*, *tvanu*, *kluonu* un *kartupeļu lakstiem*. Minētajiem vārdiem vismaz daļā izlokšņu ir nosaukumi, kas radniecīgi lietuviešu valodai.

Leksikas kartes par sieviešu svārku nosaukumiem rāda, ka literārais nosaukums — *sieviešu svārki* vai *svārki* izloksnēs visvairāk ir sastopams Zemgalē. Kurzemē un Vidzemē to lieto apmēram vienādi bieži, bet mazāk nekā Zemgalē. Pavisam rets šis vārds ir Latgalē, kur to lieto tikai pāris izloksnēs. Kurzemē un Vidzemē, kā to liecina vācēju piezīmes, nosaukums *svārki* (sieviešu svārku nozīmē) vēl ir samērā jauns un šķiet, vismaz daudzās izloksnēs, ienācis no literārās valodas. Dažās izloksnēs, piemēram, Laidzē, Laucienē, Kandavā, nosaukumam *svārki* ir radusies nozīmes nianse — tie ir no pirktas drānas vai arī jaunāki un labāki, tā sakot — goda drānas. Jāpiezīmē, ka šo nozīmes niānsi vairāk izceļ vecāki ļaudis, bet jaunieši lieto literāro vārdu jau kā parastu apzīmējumu. Vārds *svārki* ir radniecīgs lietuviešu vārdam *švaŗkai* (армяк). Latviešu valodas izloksnēs lieto arī šā vārda vienskaitļa formu *svārks*, kaut gan diezgan maz — 9 izloksnēs Kurzemē, 2 vietās Vidzemē un vienā izloksnē Zemgalē. Arī lietuviešu valodā ir sastopama atbilstošā vienskaitļa forma *švaŗkas* (пиджак). Literārās valodas balstītā nosaukuma

svārki vēl plašāku izplatīšanos izloksnēs pie mums kavē tas, ka gandrīz visā Latvijā šis vārds ir arī vīriešu apģērba gabalam. Lai šķirtu vīriešu un sieviešu svārkus, pēdējiem parasti blakus lieto citus vārdus.

Otru sieviešu svārku nosaukumu *brunči* vai arī retāk sastopamo vienskaitļa formu *bruncis* un variantu *brunkas* latviešu izloksnēs skaita ziņā lieto visvairāk. Lietuviešu valodā tam nav atbilstoša vārda. Pēc akadēmiķa Endzelīna domām nosaukums cēlies no krāsu apzīmējuma *brūns*, un tā sākumā laikam saukts brūnganas vai brūnas krāsas apģērbs. Nosaukumu *brunči* visvairāk lieto Vidzemē, kas uzskatāma par šā vārda sākotnējo izplatības centru. Arī citos Latvijas apvidos vārds diezgan bieži sastopams. Pēdējā laikā vārdam *brunči* radusies nozīmes nianse, ko pazīst gandrīz visā Latvijā. Ar šo vārdu apzīmē sieviešu tautas tērpa svārkus, tā šķirot minētos no parastajiem ikdienā lietojamiem apģērba gabaliem.

Diezgan bieži lieto arī no vācu valodas aizgūto nosaukumu *lindraki* (no vācu valodas dielekta vārda *lintrock*, t. i., svārki, kas noklāti ar *lintēm* — linu audekla saitēm). Nosaukumam *lindraki* asimilācijas ceļā blakus radies nosaukums *rindraki*, kas tālāk pārveidojies par vārdu *rindaki* vai *rinduki*. Arī vārdam *lindraki* ir radušies izrunas varianti — *lindruki* un *lindruoki*. Šos dažādos nosaukuma variantus dažreiz sastop arī vienā izloksnē bez nozīmes starpības, taču pēdējā laikā par *lindrakiem* parasti sauc vecākus vai sliktāk pašūtus svārkus. Visvairāk minētos aizgūtos nosaukumus lieto Kurzemē un Latgalē, diezgan bieži arī Zemgalē, bet Vidzemē tie ir reti. Kurzemē un Latgalē blakus (parastākajai) daudzskaitļa formai diezgan bieži lieto arī vienskaitļa formu, tāpēc šķiet, ka abu minēto Latvijas apgabalu starpā kaut kādā vēstures posmā ir bijuši cieši sakari. Varētu būt, ka 13. vai 14. gs. uz Kurzemi pārvietoti Latgales iedzīvotāji, ar mazāku ticamību — otrādi. Šāda iedzīvotāju jaukšanās tad varētu izskaidrot to, kāpēc dažas valodas iezīmes (piemēram, *-ir-*, *-ur-* vietā runā *-ier-*, *-uor-*, pārveido skaņu kopu *-šk-* u. c.) šiem attālajiem novadiem ir samērā vienādas.

Latgalē un Latgales un Vidzemes pierobežā vēl lieto svārku nosaukumu *snātine*. Vārda izcelsme varētu būt saistāma ar laikiem, kad mājas apstākļos vieglāk bija gatavojami linu audumi. Laikam vispirms šķiedras ir iegūtas ne no liniem, bet no nātrēm, tāpēc arī visās mūsu izloksnēs pazīst *nātnu* audumu. No tā varēja rasties vārds *snātine*, ar ko vairākās izloksnēs apzīmē sedzeni, kas austa no linu diegiem. Iespējams, ka nosaukuma vienādība sedzenei un svārkiem ir skaidrojama ar to, ka no sedzenes, to pagarinot un izgriežot caurumu galvai, varēja iegūt primitīvu apģērbu. Nosaukums ir palicis sākotnējais, arī apģērba gatavošanas mācai progresējot.

Lietuviešu valodā ir radniecīgi vārdi arī apstākļa vārdiem *blakus* un *līdzās* — lietuviešu *blakū* un *lýg*, *lýgus*. Latviešu izloksnēs lieto abus šos vārdus, abi tie atzīti par literāriem. Atšķirības ir lietojumā. Kurzemē un Zemgalē, tātad Lietuvai tuvākajos apgabalos, vārdu *blakus* lieto daudz biežāk nekā *līdzās*, bet Vidzemē galvenokārt sastop vārdu *līdzās*. Vidzemes sēliskajās izloksnēs šim apstākļa vārdam ir vairāki varianti, piemēram, *līdzanās*, *līdzaš*, *līdzaški*, *līdzāks*, *līdzākš*, *līdzākši*, *līdzākšis*, *līdzākšņi*, *līdzeškus*, *līdzēkš*, *līdzēkši*, *līdzēš*, *līdzēši*, *līdzēkšņi*, *līdzuos*, kas citos apvidos nav parasti. Latgalē valdošo vietu ieņem vārds *suplak* ar dažiem variantiem (*suplaku*, *suplakus*, *suoplak* u. c.). Šo vārdu, pēc akadēmiķa Endzelīna domām, varētu saistīt ar īpašības vārdu *plaks*, kas dažās izloksnēs (ap Rūjienu

un Varakļāniem) vēl saglabājies, un verbu *plakt* (уменьшаться, убывать), kas ir literārās valodas vārds.

Baltu vārds ir latviešu literārais vārds *tvans* (урап), kam formas ziņā atbilst lietuviešu *tvānas* (потоп), kas atšķiras ar nozīmi. Vārdu *tvans* latviešu izloksnēs sastop galvenokārtzemgalē un Vidzemes dienviddaļā. Tas sastopams arī citos apvidos, jo ir literārais vārds un tādējādi pazīstams visiem. Dažās izloksnēs (Bunkā, Usmā, Višķos) sastop vārda *tvans* variantu *tvanks*, kam radniecīgs lietuviešu vārds *tvañkas* (зной). Šo vārdu ar citu nozīmi (sastāvējis gaiss ar nepatīkamu smaku) pazīst vairākās Kurzemes ziemeļdaļas izloksnēs. Ar nozīmi *tvans* Kurzemē un daļēji Zemgalē lieto vārdu *tvaiks*, kas šeit pēc formas un nozīmes atbilst lietuviešu vārdam *tvaikas*. Latviešu literārajā valodā minētajam vārdam ir cita nozīme, ko pazīst arī tais apvidos, kur šo vārdu lieto ar nozīmi *tvans*. Baltiskas cīlmes vārds ir arī Ziemeļvidzemē lietotais nosaukums *birga* vai *birgs*. Šiem vārdiem radniecību var meklēt tādos senprūšu valodas vārdos kā *birgakarkis* (pavārnīca, поварёшка) un *aubirgo* (pavārs, повар). Latgalē lieto aizguvumu no slāvu valodām *čads*, Vidzemes ziemeļos ir sastopams aizguvums no vācu valodas *dunste*, bet tās rietumdaļā un daļēji Zemgalē lieto vārdu *dvinga* (Zemgalē biežāk ir *dvingus*), kas varētu būt kuršisms.

Vārds *kluons* (глинобитный пол) literārajā valodā un daudzas izloksnēs tiek lietots ar nozīmi — *no māliem veidota grīda*. Šim pašam vārdam izloksnēs ir sastopama arī nozīme *pie darbs* (гумно). Šāda nozīme ir arī lietuviešu vārdam *klúonas*. Ar māla grīdas vai grīdas (vispār) nozīmi Kurzemē un Zemgalē mēdz lietot vārdu *plāns* / substantivēts adj. *plāns* (līdzens) un radniecīgs verbam *plāt* (izplatīt) / , kas atbilst veclietuviešu vārdam *plānas* un senprūšu vārdam *plonis* ar nozīmi *pie darbs*. Abas nozīmes tik cieši saistījušās laikam gan tāpēc, ka pie darbā ir cieti noblietēta grīda. Arī vārdam *kuls*, ko mēdz lietot Vidzemē, ir abas šīs nozīmes, dažreiz pat vienā izloksnē. Izcelsmes ziņā *kuls* saistāms ar verbu *kult*. Arī augšzemnieku izloksnēs lieto vārdu *kuls*, taču biežāk tā vietā ir nosaukums *pāds* vai *podis* (izloksnes izrunā), arī ar abām nozīmēm. Šā vārda izcelsme nav droši nosakāma. Tas varētu būt vecs, mantots vārds, kopējs baltiem un slāviem, un tādā gadījumā radniecīgs lietuviešu vārdam *pādas*, bet varētu būt arī aizgūts no krievu valodas vārda *нод*. Vidzemes austrumdaļas izloksnēs (ap Krustpili un Madonu) lieto vārdu *pārts*, kam nav radniecīgu saišu ar citu novadu vārdiem.

Latviešu izloksnēs plaši lieto literāro vārdu *sveķi* (смола), kam Kurzemē un arī Zemgalē (retāk) ir izrunas variants *sviķi*. Literārais vārds *sveķi* un Vidzemē pazīstamais šā vārda variants *sveķi* atbilst lietuviešu vārdam *sveķas*, ko min Miežinis. Pēc akadēmiķa Endzelīna domām, *sveķi* sākumā bijuši ar nozīmi *sveķi*, bet par *sveķiem* saukta sveķaina malka. Veca forma ir saglabājusies Tērvetē, kur blakus nosaukumam *sviķi* vēl min vārdu *saki*, kas atbilst lietuviešu *sakaī*. Augšzemnieku izloksnēs ar sveķu nozīmi lieto vārdu *smola* (izloksnes izrunā). Šis vārds var būt un daudzās izloksnēs arī ir aizgūts no krievu valodas, bet tas varētu būt arī radniecīgs lietuviešu vārdam *smelà* un lejasvācu vārdam *smelen* (lēni kūpot, degt). Par šāda pieņēmuma iespējamību liecina vārds *smeli* (sveķi) Raunā un kā šeit, tā ap Valmieru pazīstamais īpašības vārds *smelains*. Ar nozīmi *sveķaina malka* vārdu *smeli* pazīst Kauguros, Valmierā, Kieģeļos, Lizumā un Saikavā. Kurzemes dienviddaļā *sveķus* sauc par *kieņiem*. Vārds *kieņi* aizgūts no viduslejas vācu *kên* un sākotnēji apzīmējis sveķainu priedes malku, bet vēlāk lietots ar nozīmi *sveķi*.

Izloksnēs plaši lieto literāro apzīmējumu *kartupeļu laksti* (ботвы), kam radniecīgs lietuviešu vārds *lākštas* (liela lapa). Vārdu *laksti* visvairāk lieto Vidzemē, tāpat tas sastopams arī Zemgalē un daļēji Latgalē. Kurzemes austrumos un daļā Zemgales pārsvarā ir otrs nosaukums *luksti*, kas atbilst lietuviešu vārdam *lūkštas* (kāds platlapains purva augs). Kurzemes rietumos kartupeļu lakstus sauc par *vītēm*, kam arī ir atbilsme lietuviešu valodā – *vytė*. Abi minētie nosaukumi attiecināmi savukārt uz verbu *vīt*. Latgalē mēdz lietot vārdus *mātarāji*, *mātrāji*, *mātras* ar kartupeļu lakstu nozīmi, tos sauc arī *buļbāji* vai *guļbāji*. Minētajiem vārdiem *mātarāji*, *mātrāji*, *mātras* ir radniecīgi retumis Kurzemē (tās ziemeļos un dienvidos) sastopamie nosaukumi *mātaras* un *mētras*.

Kā redzams, vārdu atbilsmes, to radniecības saites var būt dažādas. Var būt vārdi, kas latviešu un lietuviešu valodā ir pazīstami ar līdzīgu vai radniecīgu nozīmi, var būt arī vārdi, kam ir gan atbilsme lietuviešu valodā, kā, piemēram, sveķu nosaukums *smola* (vai *smeli*) un māla grīdas nosaukums *podis*, bet kas var būt arī aizgūvumi no krievu valodas, tātad latviešu izloksnēs jaunāki vārdi. Ir arī vārdi, kas ir radniecīgi teritoriāli šķirti Latvijai, piemēram, *mātaras*, *mātarāji*, aizgūvums *lindraki* vai *rindaki* un *dvinga*. Šādi vārdi var liecināt par iedzīvotāju migrāciju, var arī rādīt valodu kontaktus vai kādu senu substrātu. Vairāk gan domājams, ka iepriekš minēto vārdu radniecība varētu būt radusies migrācijas rezultātā. Ir arī vārdi, kas raksturo tikai savu novadu, piemēram, *pārts*, *birga*, *ķieni*, *suplak*, *snātine*. Minētie vārdi varētu būt seno cilšu valodas vārdu pārveidojumi vai arī tādas senas baltu vārdu formas, kas vienā otrā vietā ir vēl saglabājušās. Šie vārdi var būt norāde tam, kā viens apvidus etniski vai saimnieciski ir atšķīries no otra. Ja vārda saglabāšanos kādā etniskā grupā veicinājusi saimnieciska nošķirtība, šis vārds ir sastopams samērā nelielā apvidū. Kādai ciltij raksturīgs vārds var būt pazīstams visā tās kādreiz apdzīvotajā teritorijā. Šķiet, ka par ciltij raksturīgu vārdu varētu uzskatīt kartupeļu lakstu nosaukumu *vītes*, kas izplatīts kuršu kādreiz apdzīvotajā apgabalā. Līdzīgi varētu domāt arī par māla grīdas nosaukumu *pārts*, kas pazīstams Vidzemes sēliskajās izloksnēs un no turienes izplatījies arī dažās kaimiņu izloksnēs. Minēto vārdu pāzīst arī Vidzemes ziemeļos, tāpēc jādomā, ka kādi vēsturiski apstākļi varētu būt veicinājuši vai nu sēļu izceļošanu uz šo pusi vai arī abu novadu ciešus saimnieciskus sakarus. Bet Ziemeļvidzemē nav sēļiem raksturīgo intonāciju, tā ka ticamāk ir domāt par saimniecisko sakaru pastāvēšanu. Arī Vidzemes ziemeļaustrumos sastopamais tvana nosaukums *birga* (vai *birgs*) varētu būt saglabājies kā sekas kādam saimnieciski vai politiski noslēgtam apgabalam. Jāatzīmē, ka Vidzemes ziemeļaustrumu apgabals valodnieciski no citiem atšķiras ne tikai ar nosaukumu *birga*. Te ir arī tādi vārdi, kā, piemēram, *dzaivari* (vaivarāji, багульник) un *štakenes* (ērķšķogas, крыжовник), kas citur nav pazīstami. Iespējams, ka šai apvidū ir bijis kāds cits substrāts, iespējams arī, ka pēc Latvijas iekarošanas šā apgabala pārvaldītāji turējās savrup, veidojot savu saimniecisko centru, kas naturālās saimniekošanas posmā bija diezgan neatkarīgs no citiem. Arī Latgales izlokšņu atšķirība vismaz daļēji var būt sekas tam, ka šo apgabalu ilgu laiku pārvaldīja cita valsts un tam šai periodā bija samērā maz saišu ar pārējiem Latvijas apvidiem.

Katrs tautas vēstures posms var daļēji atspoguļoties tās valodā. Šo to no tā parāda mūsu dialektu atlanta kartes.